

433

Գ. ԵՆԳԵԼՍ

ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՄԱՏԵՐԻԱԼԻԶՄԻ
ՄԱՍԻՆ

3K13

7-30

ՊԵՏԼՐԱՏ

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՀՐԱՏԱՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ
ՅԵՐԵՎԱՆ • 1939

ՊՐՈԼԵՏԱՐՆԵՐ ԲՈԼՈՐ ՅԵՐԿՐՆԵՐԻ, ՍՐԱՅԵՔ
13 MAY 2005
03 NOV 2009

3K13
7-30
u8

Ֆ. ԵՆԳԵԼՍ

ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՄԱՏԵՐԻԱԼԻԶՄԻ
ՄԱՍԻՆ

ՊԵՏԶՐԱՏ
ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՀՐԱՏԱՐԱԿԶՈՒԹՅՈՒՆ
ՅԵՐԵՎԱՆ • 1939

3495
39

Ф. ЭНГЕЛЬС
ОБ ИСТОРИЧЕСКОМ МАТЕРИАЛИЗМЕ

Армгиз—Издательство полит. литературы
Ереван, 1989

ՀՐԱՏԱՐԱԿԶՈՒԹՅԱՆ ԿՈՂՄԻՑ

Ֆ. Ենգելսի «Պատմական մատերիալիզմի մասին» հոդվածը դրված է 1892 թ.: Սկզբնապես տպագրված է յեղեղ՝ վորպես Ենգելսի «Սոցիալիզմի զարգացումը ուսույթային դեպի գիտություն» բրոշյուրի անգլիերեն թարգմանության ներածություն: Ներկա հրատարակության մեջ տպագրվում է այն ձևով, ինչ ձևով հրապարակված է յեղեղ Ենգելսի կողմից գերմանական սոցիալ-դեմոկրատիայի «Նոյե ցայտ» ժուռնալում: Ռուսերեն թարգմանության տեքստը վերցված է Մարքսի ընտիր յերկերի յերկհատորյակից (Կարլ Մարքս, ընտիր յերկեր յերկու հատորի մեջ, հատոր I):

ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՄԱՏԵՐԻԱԼԻԶՄԻ ՄԱՍԻՆ

...Յեւ շատ լավ դիտեմ, վոր այս բրոշյուրի բովանդակութիւնը կհանդիպի բրիտանական ընթերցող հասարակութեան նշանակելի մասի առարկութեանը: Սակայն յեթե մենք, կոնսիսենտի բնակիչներս, թեկուզ վորեւէ չափով հաշիւի առնելինք բրիտանական «պատկարժանութեան», այսինքն՝ բրիտանական Փիլիսոսերութեան նախապաշարմունքները, ապա դործն ավելի վատթար դրութեան մեջ կլինենք, քան այժմ: Առաջարկվող բրոշյուրը գրված է ի պաշտպանութիւն այն բանի, ինչն մենք անվանում ենք «պատմական մատերիալիզմ», իսկ մատերիալիզմ բառը բրիտանական ընթերցողների ճշող մեծամասնութեան լսողութեան համար հնչում է վորպէս սուր դիտման: «Ագնոստիցիզմ»-ելի մի բանի նման է, իսկ մատերիալիզմ-միանգամայն անթույլատրելի բան է:

Յեւ այնուամենայնիւ ամբողջ արդի մատերիալիզմի սկզբնական հայրենիքը, սկսած XVII դարից, հանդիսանում է հենց Անգլիան:

«Մատերիալիզմը Մեծ Բրիտանիայի հարազատ զավակն է: Նրա (Բրիտանիայի) սխոլաստիկ Դունս Սկոտն արդեն իրեն հարց եր տալիս՝ չի՞ կարող արդյոք մատերիան մտածել:

«Այդ հրաշքը կատարելու համար նա կոչ արեց աստծու ամենակարողութեանը, այսինքն հենց աստվածաբանութեանը հարկադրեց մատերիալիզմ քարոզել: Բացի այդ ել նա նոմինալիստ եր: Անգլիական մատերիալիստների մոտ նոմինա-

բառը, վոր մեր պատկերացման մեջ արտացոլվող յեզակի էյություններից բացի հնարավոր են ևս ինչ-վոր ընդհանրական էյություններ: Անմարմին սուբստանցիան—դա, ընդհանրապես, նույնպիսի հակասություն է, ինչպես անմարմին մարմինը: Մարմինը, գոյությունը, սուբստանցիան—այս բոլորը միեւնոյն ունալ գաղափարն է: Զի կարելի մտածողութիւնը բաժանել այն մատերիայից, վորը մտածում է*: Մատերիան հանդիսանում է բոլոր փոփոխությունների սուբյեկտը: «Անվերջ» բառն անիմատ է, յեթե նա չի նշանակում մեր հոգու՝ անվերջ կերպով գոյմարում կատարելու ընդունակությունը: Քանի վոր միայն մատերիան է, վոր մատչելի յե ըմբռնմանը, ճանաչելի յե, ապա ուրեմն վոչինչ հայտնի չե ասածու գոյության մասին: Միայն իմ սեփական գոյությունն է ստույգ: Մարդկային յուրաքանչյուր կիրք մեխանիկական շարժում է, վորն ունի սկիզբ ու վերջ: Զգտումներէ որչեպաներն—այն են, ինչ մենք բարիք ենք անվանում: Մարդը յենթարկվում է նույն որենքներին, ինչ վոր բնությունը: Իշխանությունն ու ազատությունը նույն նախան են:

«Հորբսը սիստեմի բերեց Բեկոնի ուսմունքը, սակայն ավելի ճիշտ կերպով չհիմնավորեց նրա հիմնական սկզբունքը—իմացությունների և իդեաների ծագումը զգացական աշխարհից: Լոկէն իր «Փորձ մարդկային խոհականության ծագման մասին» աշխատության մեջ այսպիսի հիմնավորում ավելց⁵:

«Այնպէս, ինչպէս վոր Հորբսը վոչնչացրեց բեկոնյան մատերիալիզմի թեխտական նախապաշարմունքները, նույնպէս ել Կոլլինսը, Դոդուելը, Կոուարդը, Հարտլին, Պրիստլին և այլն՝ ջախջախեցին լոկէյան սենսուալիզմի աստվածաբանական ցանկապատերը: Դեիզմը⁶ ավելի բան չե, քան յեթե մի համար և հեշտ միջոց՝ կրօնից ազատվելու համար,—դոնե մատերիալիստի համար»**:

* Ընդգծված է Ենդէլսի կողմից անդլիերեն տեքստում: Խմբ.:

** Տե՛ս Մարքս և Ենգելս, «Святое семейство», Ֆրանկֆուրտ Մայնի վրա, 1845 թ., էջ 201—204 [Յերկ. հ. III, էջ 157—158]: Խմբ.:

Այսպէս եր գրում կարլ Մարքսը ժամանակակից մատերիալիզմի բրիտանական ծագման մասին: Յեվ յեթե ներկայումս անդլիացիներն իրենց առանձնապէս շոյված չեն զգում իրենց նախնիքների արժանիքների այդ ճանաչմամբ, ապա այդ մասին ցավել կարելի յե միայն: Յեվ այնուամենայնիվ կասկածի յենթակա չե, վոր Բեկոնը, Հորբսը և Լոկէլը հայրերն էյին Ֆրանսական այն մատերիալիստների փայլուն դպրոցի, վորոնք չնայած Ֆրանսացիների դեմ ցամաքի վրա և ծովում գերմանացիների ու անդլիացիների տարած բոլոր հաղթանակներին, XVIII դարը դարձնում են առավելապէս Ֆրանսական դար և դա—չատ ավելի առաջ, քան այդ դարի վերջը պսակող Ֆրանսական հեղափոխությունը, վորի արդյունքները մենք—ինչպէս Անդլիայում, նույնպէս և Գերմանիայում—մինչև այժմ ել ձգտում ենք կլիմայավարժել մեզ մոտ:

Այդ բանը ժխտելու վոչ մի հնարավորություն չկա: Յերբ կրթված ոտարեկրացին XIX դարի կեսերին բնակության համար Անդլիա յեր տեղափոխվում, ապա նրան ամենից ավելի դարմացնում էյին,—այլ կերպ նա այդ բանը չեր ել կարող ըմբռնել,—անդլիական «պատվարժան» միջին դասակարգի կրօնական կեղծ բարեպաշտությունն ու ըթամությունը: Այն ժամանակ մենք բոլորս մատերիալիստներ էյինք կամ, առնվազն, շատ ուղիկալ ազատամիտներ, և մեզ համար անհասկանալի յեր այն փաստը, վոր Անդլիայում գրեթե բոլոր կրթված մարդիկ հավատում էյին ամեն տեսակի անհասկանալի հրաշքների և վոր նույնիսկ գեոլոգները, ինչպէս Բեկլենդն ու Մանտելլը, խեղաթյուրում էյին իրենց գիտության տվյալները, վորպեսզի այդ տվյալները շատ ել խիստ կերպով չտարածիտվին աշխարհի ստեղծագործության վերաբերյալ մովսեսյան լեգենդայի առասպելներից: Մեզ համար անհասանելի յեր թվում, վոր այնպիսի մարդիկ գտնելու համար, վորոնք կրօնական հարցերում համարձակվէյին հենդել իրենց սեփական բանականության վրա, պետք եր գնալ անկիրթ մասսայի մոտ, «անվա ամբո-

խի» մոտ, ինչպես այն ժամանակ արտահայտվում էյին,—
բանվորների մոտ, հատկապես սոցիալիստների՝ Ռոբերտ
Ռուենի հետևորդների մոտ:

Սակայն այն ժամանակվանից դեռ Անգլիան «քաղաքա-
կրթվել է»: 1851 թ. ցուցահանդեսն անգլիական կղզիական
փակվածության համար հնչեց վորպես թաղման զանգ: Ան-
գլիան աստիճանաբար ինտերնացիոնալիզացիայի յենթարկ-
վեց ուսելու և խմելու մեջ, սովորությունների մեջ, պատ-
կերացումների մեջ, նա այդ բանում այնպիսի հաջողու-
թյուններ ձեռք բերեց, վոր յես ավելի ու ավելի յեմ ուղու-
ցանկություն հայտնել, վորպեսզի անգլիական միջանի սո-
վորություններ կոնտինենտում նույնպիսի ընդհանուր գոր-
ծադրություն գտնեն, ինչպիսին գտել են Անգլիայում կոն-
տինենտի միջանի սովորություններ: Մի բան անկասկած
է. Պրովանսի յուղի տարածումը (վոր մինչև 1851 թ. հայտ-
նի յեր միայն արխոկրատիային) ուղեկցվում էր կոնտինեն-
տալ սկեստիցիվմի ճակատադրական տարածմամբ կրոնական
հարցերում. բանը հասել էր մինչև այնտեղ, վոր ագնոստի-
ցիզմը, թեև նա դեռևս այնքան էլ ազնիվ չի համարվում,
ինչպես անգլիական պետական յեկեղեցին, այնուամենայնիվ
պատվարթանության տեսակետից կանգնած և բապտիստների
աղանդի հետ գրեթե միևնույն աստիճանի վրա և համենայն
դեպս՝ մի աստիճան ավելի բարձր, քան «Փրկության բանա-
կը»⁷: Յեւ յես չեմ կարող ազատվել այն մտքից, վոր շա-
տերի համար, ովքեր ամբողջ սրտով ցավում են անհավա-
ստության այդ պրոգրեսի առթիվ ու նզովում այն, միտ-
թարական կլինի իմանալ, վոր այդ նորաթուխ իդեաները
ոտարերկրյա ծագում չունեն, իրենց վրա չեն կրում Made in
Germany, պատրաստված է Գերմանիայում դրոշմը, ինչպես
վոր առորյա գործածության բաղմամբիւ այլ առարկաներ.
վոր նրանք, ընդհակառակը, հին-անգլիական ծագումն ունեն
և վոր նրանց բրիտանական նախահայրերը սրանից յերկու
հարյուր տարի առաջ շատ ավելի հեռու էյին գնում, քան
նրանց այժմյան հետնորդները:

Իսկապես, ի՞նչ բան է ագնոստիցիզմը, յեթե վոչ «ա-
մաչկոտ»* մատերիալիզմ: Ագնոստիկի հայացքը բնության
վերաբերմամբ ամբողջովին մատերիալիստական է: Բնու-
թյան ամբողջ աշխարհը կառավարվում է որենքներով և
բացարձակապես բացառում է արտաքին վորևէ ներգործու-
թյուն: Բայց,—խոհմարար ավելացնում է ագնոստիկը,—
մենք ի վիճակի չենք ապացուցելու մեզ հայտնի աշխարհից
դուրս գտնվող վորևէ բարձրագույն էյության գոյությունը
կամ չգոյությունը: Այս վերապահումն արժեք ուներ այն
ժամանակներում, յերբ Լապլասը Նապոլեոնի այն հարցին,
թե ինչու այդ մեծ աստղաբաշխի «Mécanique Céleste»-ում
[«Յերկնային մեխանիկայում»] վոչ մի անգամ չի հիշատակ-
ված աշխարհի արարչի անունը, հպարտ պատասխան տվեց.
«Je n'avais pas besoin de cette hypothèse» [«Յես այդ հիպոթեզի
կարիքը չունեյի»]: Իսկ ներկայումս մեր պատկերացումը
տիեզերքի մասին նրա զարգացման մեջ՝ ամենևին անգ
չի
թողնում վոչ արարչի, վոչ ամենակալի համար: Վորևէ բար-
ձրագույն էյության ընդունումը, վորը ամբողջ գոյություն
ունեցող աշխարհից զատված լիներ, ինքնին հակասություն
է և ինչպես ինձ թվում է, կրոնական մարդկանց զգաց-
մունքների անիրավացի վիրավորանք:

Մեր ագնոստիկը համաձայնվում է նաև, վոր մեր ամ-
բողջ գիտելիքը հանդչում է այն տվյալների վրա, վոր մենք
ստանում ենք մեր զգայարանների միջոցով: Բայց, ավելաց-
նում է նա, մենք վո՞րտեղից գիտենք, վոր մեր զգայարան-
ները մեզ տալիս են իրենց միջոցով ըմբռնվող իրերի ճիշտ
պատկերացումները: Յեւ այնուհետև նա մեզ հաղորդում է,
վոր յերբ ինքը խոսում է իրերի կամ նրանց հատկություն-
ների մասին, ապա ինքն իսկապես նկատի ունի վոչ թե հենց
այդ իրերն ու նրանց հատկությունները, վորոնց մասին
ինքը վոչ մի ստույգ բան իմանալ չի կարող, այլ՝ միայն
այն տալովորությունները, վոր նրանք գործել են իր զգա-

* Անգլիկերեն տեքստում ավելացրած է. «գործածելով լանկաշիրյան
արտահայտիչ տերմինը...»: Նմբ.:

յարանները վրա: Խոսք չկա, սա այնպիսի հայեցակետ է, վրե՛ն, ըստ յերևութիւն, գծվար և հերքել լոկ միայն փաստարկումով: Բայց նախքան փաստարկել սկսելը՝ մարդիկ գործում ելին: «Սկզբում գործն եր»: Յեւ մարդկային գործունեությունը այդ գծվարությունը լուծեց շատ ավելի առաջ, քան թե մարդկային խորիմաստությունը հնարել եր այն: The proof of the pudding is in the eating. [Պուղդինգի ստուգումը կայանում է նրանում, վոր այն ուտում են]:

Այն մոմենտին, յերբ վորեւէ իրի՝ մեր կողմից ըմբռնվող հատկությունների համեմատ, մենք այդ իրը գործ ենք անում մեզ համար,—հենց այդ մոմենտին մենք անսխալ փորձարկման ենք յենթարկում մեր զգացական ըմբռնումների ճշտությունը կամ անճշտությունը: Յեթե այդ ըմբռնումներն անճշտ են յեղել, ապա տվյալ իրն ըստ անհրաժեշտության ոգտադործելու հնարավորության վերաբերյալ մեր գաղափարությունն էլ անճշտ կլինի, և այդպիսի ոգտադործման յուրաքանչյուր փորձ անխուսափելիորեն անհաջող դուրս կլա: Իսկ յեթե մենք հասնենք մեր նպատակին, յեթե մենք գտնենք, վոր իրը համապատասխանում է յուր մասին ունեցած մեր պատկերացմանը, վոր նա տալիս է այն հեռեանքը, վոր մենք սպասում ելինք նրա գործածությունից, այն ժամանակ մենք ունենք գրական ապացույց, վոր այդ սահմաններում* իրի և նրա հատկությունների վերաբերմամբ մեր ըմբռնումները համընկնում են մեզնից դուրս գոյություն ունեցող իրականության հետ: Իսկ յեթե, ընդհակառակը, մենք գտնում ենք, վոր սխալ ենք արել, այն ժամանակ մենք մեծ մասամբ շատ շուտով կկարողանանք գտնել սխալի պատճառը. մենք գտնում ենք, վոր մեր փորձի հիմքում ընկած ըմբռնումը կամ ինքը թերի ու մոտեցնալիս է յեղել, կամ ուրիշ ըմբռնումների հետեանքների հետ կապված է յեղել այնպիսի ձևով, վորը չի արդարացվում գործի գրությունը. դա մենք անվանում ենք դե-

* Ընդգծված է ենդելսի կողմից անդլիերեն տեքստում: Խմբ.:

ֆեկտիվ մտահանգումն (умозаключение)*: Իսկ այնքան ժամանակ, քանի մենք ինչպես պետք է զարգացնում ենք մեր զգայությունները և ոգտվում ենք նրանցով, քանի մենք մեր գործունեությունը պահում ենք այն սահմաններում, վորոնք դրված են ճշտորեն ստացված և ոգտադործված ըմբռնումների միջոցով,—մինչև այն ժամանակ մենք միշտ կգտնենք, վոր մեր գործողությունների հաջողությունը տալիս է այն բանի ապացույցը, վոր մեր ըմբռնումները համապատասխան են [Uebereinstimmung] ըմբռնված իրերի առարկայական [gegenständlich] բնության հետ: Վոչ մի դեպք չկա, վորքան մինչև այժմ մեզ հայտնի չէ, յերբ մենք ստիպված լինելիք յեղրակացնել, վոր մեր գիտականորեն ստուգված զգացական ըմբռնումները մեր ուղեղում արտաքին աշխարհի մասին այնպիսի պատկերացումներ են առաջացնում, վորոնք իրենց բնությամբ չեղվում են իրականությունից, կամ վոր արտաքին աշխարհի և այդ աշխարհի վերաբերմամբ մեր զգացական ըմբռնումների միջև գոյություն ունի բնածին անհամաձայնեցվածություն:

Սակայն այստեղ հանդես է գալիս նեոկլաստյան ադնոստիկը և ասում է. այո՛, հնարավոր է, վոր մենք ի վրե՛նակի յենք ճշտորեն ըմբռնելու իրի հատկությունները, բայց մենք իրն ինքը վոչ մի, վո՛չ զգացական, վո՛չ մտածական, պրոպիսի միջոցով հասկանալ չենք կարող: Այդ «ինքնին իրը» գտնվում է մեր իմացության այն կողմում: Դրան արդեն Հեգելը շատ վաղուց պատասխան է ավել. յեթե դուք գիտեք իրի բոլոր հատկությունները, ապա դուք գիտեք նաև իրն ինքը. այն ժամանակ մտում է միայն այն մերկ փաստը, վոր հիշված իրը գոյություն ունի մեզնից դուրս, և հենց վոր ձեր զգացությունները հաստատեցին նաև այդ փաստը, ապա դուք այդ իրն ըմբռնեցիք ամբողջապես առանց մնացորդի,—ըմբռնեցիք կանայան հաշակավոր անխմանալի «ինքնին իրը»: Ներկայումս մենք կարող ենք դրան

* «Դա մենք անվանում ենք դեֆեկտիվ մտահանգումն» բառերը գերմաներեն տեքստի մեջ բաց են թողնված: Խմբ.:

ավելացնել միայն, վոր Կանտի եպոխայում նյութական իրերի մեր իմացությունը դեռևս այնքան հատվածական եր, վոր նրանցից յուրաքանչյուրի հետևում կարելի չեր դեռևս թույլատրել ատանձին խորհրդավոր ինքնին իրի գոյություն: Սակայն այն ժամանակվանից սկսած այդ անհասանելի իրերը մեկը մյուսի հետևից, շնորհիվ գիտության հսկայական պրոցեսի, արդեն իմացված են, վերլուծված և դեռ ավելին— վերարտադրված են: Իսկ ինչ բան վոր մենք ինքներս կարող ենք կատարել, ապա մենք, իհարկե, արդեն չենք կարող այն անիմանալի անվանել: XIX դարի առաջին կեսի քիմիայի համար որդանական նյութերը նույնպիսի խորհրդավոր իրեր եյին: Այժմ մեզ հաջողվում է նրանց քիմիական տարրերից մեկը մյուսի հետևից կազմել այդ նյութերը նաև առանց որդանական պրոցեսների ոգնության: Նորադույն քիմիան պնդում է. յեթե վորևե մարմնի քիմիական կազմությունը հայտնի չե, ապա այն կարելի չե կազմել իր տարրերից: Մենք դեռևս, ճիշտ է, չատ հեռու յենք բարձրագույն որդանական նյութերի, այսպես կոչված սպիտակուցային մարմինների կազմությունը ճշգրտորեն իմանալուց. սակայն վոչ մի հիմք չկա տարակուսելու, վոր մենք, թեկուզ և դարեր անցնելուց հետո, կհասնենք այդ բանն իմանալուն և նրա ոգնությամբ ձեռք կրերենք արհեստական սպիտակուց: Յեթե մենք հասնենք այդ բանին, ապա դրա հետ մեկտեղ մենք կվերարտադրենք որդանական կյանքը, վորովհետև կյանքն իր ամենացած ձևերից մինչև ամենաբարձրերը վոչ այլ ինչ է, քան սպիտակուցային մարմինների գոյության նորմալ ձևը:

Բայց մեր ազնոստիկը, անելով իր Փորձալ վերապահումները, խոսում ու գործում է բոլորովին վորպես թունդ մատերիալիստ, վորպիսին նա իրոք և հանդիսանում է: Նա, թերևս, կասի. վորքան մեզ հայտնի չե, մատերիան ու շարժումը, կամ, ինչպես այժմ ասում են, եներգիան, չի կաշի վո'չ ստեղծել, վո'չ վոչնչացնել, բայց մենք վոչ մի սպացույց չունենք այն մասին, վոր թե' մեկը և թե' մյուսը

մեզ անհայտ վորևե մի մոմենտում չեն ստեղծվել: Բայց հենց վոր դուք փորձեք վորևե տվյալ դեպքում ոգտագործել այդ խոստովանությունը նրա դեմ,—նա բոպեյապես կստիպի ձեզ լուել: Յեթե նա in abstracto [վերացականորեն] թույլ է տալիս սպիրիտուալիզմի հնարավորությունը, ապա in concreto [կոնկրետ կերպով] նա այդ հնարավորության մասին գիտենալ անգամ չի ցանկանում: Նա ձեզ կասի. վորքան վոր մենք գիտենք և կարող ենք գիտենալ, գոյություն չունի տիեզերքի վոչ մի արարիչ կամ ամենակալ. վորչափով վոր այդ բանը մեզնից է կախված, մատերիան և եներգիան նույնպես չի կարելի վո'չ ստեղծել, վո'չ վոչնչացնել. մեզ համար մտածողությունը եներգիայի ձևն է միայն, ուղեղի ֆունկցիան. այն ամենը, ինչ վոր մենք գիտենք, հանգում է այն բանին, վոր նյութական աշխարհը կառավարվում է անփոփոխ որենքներով և այն և այլն: Այսպիսով, վորչափով նա գիտաբյաժ մարդ է, վորչափով նա վորևե բան գիտե, այնչափով նա մատերիալիստ է. սակայն իր գիտությունից դուրս, այն բնագավառներում, վորոնք նրան ոտար են, նա իր չիմանալը թարգմանում է հունարեն լեզվի, անվանելով այն ազնոստիցիզմ:

Համենայն դեպս անկասկած է մի բան. նույնիսկ յեթե յես ազնոստիկ լինելի, յես չսխտի կարողանայի այս գլուքույկում պատմության վերաբերյալ շարադրված հայացքը «պատմական ազնոստիցիզմ» անվանել: Կրոնական մարդիկ կծաղրել ինձ, իսկ ազնոստիկները զայրույթով կհարցնեն ին. մի' թե յես ուզում եմ ծաղրել նրանց: Յեվ յես հույս ունեմ, վոր բրիտանական «պատմաբանությունը» ևս, վորը գերմաներեն կոչվում է Փիլիստերություն*, չափից դուրս չի վրդովվի, յեթե յես անգլիերեն, ինչպես նաև ուրիշ շատ լեզուներով, գործածեմ «պատմական մատերիալիզմ» արտահայտությունը, այդ տերմինով նշանակելով այն հայացքը համաշխարհային պատմության ընթացքի վերաբերմամբ, վորը

* «Վորը գերմաներեն կոչվում է Փիլիստերություն» բառերը անգլիերեն տեքստում բացակայում են: Խմբ.:

բոլոր կարևոր պատմական դեպքերի վերջնական պատճառն ու վճռողական շարժիչ ուժը գտնում է հասարակության տնտեսական զարգացման մեջ, արտադրության և փոխանակության յեղանակների փոփոխությունների մեջ, հասարակության՝ այստեղից բխող տարբեր դասակարգերի բաժանվելու մեջ և այդ դասակարգերի միջև տեղի ունեցող պայքարի մեջ:

Թերևս ինձ ե՛լ ավելի դիտողարար վերաբերվեն, յեթե յես աջացուցեմ, Վոր պատմական մատերիալիզմը կարող է ոգտակար հանդիսանալ նույնիսկ բրիտանական Ֆիլիստերի պատվարժանության համար*: Յես մատնանշեցի այն փաստը, Վոր սրանից քառասուն կամ հիսուն տարի առաջ ամեն մի կրթված ոտաբերկրացու, Վոր բնակություն էր հաստատում Անգլիայում, անախորժ դարմանք էր պատճառում այն բանը, ինչը նրան պետք է թվար անգլիական «պատվարժան» միջին դասակարգի կրոնական կեղծ բարեպաշտություն կամ խեղացնություն: Յես այժմ ցույց կտամ, Վոր այն ժամանակվա անգլիական պատվարժան միջին դասակարգը ամենևին ել այնքան հիմար չէր, ինչպես այդ թվում էր ինտելիգենտ ոտաբերկրացուն: Այդ դասակարգի կրոնական ձգտումներն ունեն իրենց բացատրությունը:

Յերբ Յեվրոպան դուրս յեկավ միջնադարից, քաղաքային բուրժուազիան, Վորը գտնվում էր վերելքի սլոցեսում, նրանում հեղափոխական տարրն էր: Ճանաչված այն դիրքը, Վոր նա գրավել էր իր համար միջնադարյան Ֆեոդալական հասարակակարգի ներսում, արդեն չափազանց նեղ էր դարձել դեպի ծավալումն ունեցած նրա ձգտման համար: Բուրժուազիայի ազատ զարգացումը արդեն անհամատեղելի յեր դարձել Ֆեոդալական հասարակակարգի հետ, Ֆեոդալական սխտեմը պետք է ընկներ:

Բայց Ֆեոդալական սխտեմի ինտերնացիոնալ մեծ կենտրոնը հումեական կաթոլիկ յեկեղեցին էր: Չնայած

* Անգլիերեն տեքստում: «բրիտանական պատվարժանության համար»: խմբ.:

բոլոր ներքին պատերազմներին, նա ամբողջ Ֆեոդալական Արևմտյան Յեվրոպան միավորում էր մի հսկայական քաղաքական ամբողջության մեջ, Վորը հակառակության մեջ էր գտնվում հալածարարության ինչպես հունական-ուղղափառ, նույնպես և մասմեդական աշխարհի հետ: Նա Ֆեոդալական հասարակակարգը շրջապատեց աստվածային շնորհի սրբազան փայլով: Իր սեփական հիերարխիան նա հաստատեց Ֆեոդալական որինակի համեմատ, և, վերջիվերջո, նա ամենախոշոր Ֆեոդալական տիրակալն էր, Վորովհետև նրան էր պատկանում կաթոլիկական ամբողջ հոգատիրության յերբոլոր մասից Վոչ պակասը: Նախքան առանձին վերցրած յուրաքանչյուր յերկրում աշխարհիկ Ֆեոդալականության դեմ պայքարի մեջ մտնելը անհրաժեշտ էր կործանել նրա այդ կենտրոնական սրբազան կազմակերպությունը:

Սակայն բուրժուազիայի ծագվածը զուգընթաց քայլ առ քայլ հետևում էր դիտություն հսկայական աճումը: Վերանորոգվեց հետաքրքրությունը դեպի աստղարաշխությունը, մեխանիկան, ֆիզիկան, անատոմիան, ֆիզիոլոգիան: Իր արդյունաբերությունը զարգացնելու համար բուրժուազիային հարկավոր էր այնպիսի գիտություն, Վորը հետազոտեր ֆիզիկական մարմինների հատկությունները և բնության ուժերի արտահայտման ձևերը: Իսկ մինչև այդ ժամանակ գիտությունը յեկեղեցու խոնարհ աղախինն էր, և նրան թույլատրված չէր համարի սահմանած սահմաններից յեկնել. կարճ՝ նա ամեն բան էր, բայց Վոչ գիտություն: Այժմ գիտությունն ապստամբել է յեկեղեցու դեմ. բուրժուազիան գիտություն կարիք էր դրում և մասնակցեց այդ ապստամբությունը:

Այսպիսով, յես շոչափեցի յերկու կետ, Վորոնցում աճող բուրժուազիան պետք է ընդհարվեր դոյություն ունեցող յեկեղեցու հետ: Բայց սա բախտն էր իմնի ապացուցելու համար, Վոր, նախ՝ կաթոլիկ յեկեղեցու պրեանդիաների դեմ մղած պայքարում ամենամեծ մարտակցությունն ունեցավ հենց այդ դասակարգային-բուրժուազիան. յերկրորդ՝

Վոր Ֆեոդալիզմի դեմ մղվող յուրաքանչյուր պայքար այն ժամանակ պետք է ընդուներ կրոնական զգեստավորում, ուղղվեր առաջին հերթին յեկեղեցու դեմ: Սակայն յեթե մարտակոչը հնչում էր համալսարաններից և քաղաքների գործարար մարդկանց կողմից, ապա նա անխուսափելիորեն ուժեղ արձագանք էր գտնում գյուղական բնակչության մասսաների մեջ, գյուղացիների մոտ, վորոնք ամենուրեք կատաղի պայքար էյին մղում իրենց հոգևոր ու աշխարհիկ ֆեոդալ-կալվածատերերի դեմ, և ընդամին՝ հենց գոյության պայքար:

Յեվրոպական բուրժուազիայի մեծ պայքարն ընդդեմ ֆեոդալիզմի՝ բարձրագույն լարման հասավ յերեք խոշոր վճռական ճակատամարտերում:

Առաջինն այն էր, վորը մենք անվանում ենք ռեֆորմացիա Գերմանիայում: Յեկեղեցու դեմ խռովություն սարքելու Լութերի կոչը քաղաքական յերկու ապստամբություն առաջ բերեց. սկզբում—ստորին ազնվականության ապստամբությունը Ֆրանց Փոն-Ջիկկինգենի առաջնորդությամբ 1523 թ., իսկ հետո—1525 թ. Գյուղացիական մեծ պատերազմը: Դրանք յերկուսն էլ ճնշվեցին գլխավորապես ամենից ավելի չահազդուված կուսակցության՝ քաղաքային բուրժուազիայի անվճռականության հետևանքով, —այն անվճռականության, վորի պատճառների վրա մենք այստեղ կանդ առնել չենք կարող: Այս մոմենտից սկսած՝ պայքարն այլասերվեց—վոխարկվեց մի ծեծկռուռի առանձին իշխանների և կալեբրական կենտրոնական իշխանության միջև և այն հետևանքն ունեցավ, վոր Գերմանիան 200 տարով ջնջվեց Յեվրոպայի քաղաքականորեն ակտիվ ազգերի ցուցակից: Լութերյան ռեֆորմացիան Գերմանիայում հաստատեց, համենայն դեպս, նոր կրոն, —հատկապես այնպիսին, վորպիսին հենց պետք էր աքսորուտ միապետությանը: Հաղիվ էյին գյուղացիները Գերմանիայի հյուսիս-արևելքում լութերականություն ընդունել, և ահա նրանք ազատ մարդկանց ատիճանից իջեցվեցին մինչև ճորտերի դրության:

Բայց այնտեղ, վորտեղ Լութերն անհաջողություն էրեց, հաղթանակեց Կալվինը: Նրա դոգման համապատասխանում էր այն ժամանակվա բուրժուազիայի ամենահամարձակ մասի պահանջներին: Նախասահմանության վերաբերյալ նրա ուսմունքը կրոնական արտահայտությունն էր այն փաստի, վոր առևտրի ու մրցման աշխարհում հաջողությունը կամ անանկությունը կախված են մոչ թե առանձին անձերի գործունեյությունից կամ հմտությունից, այլ նրանցից անկախ հանգամանքներից: «Վորոչում է մոչ թե վորեւն առանձին մարդի կամքը կամ գործողությունները, այլ հզորազույն, բայց անհայտ տնտեսական ուժերի «վորմածությունը»: Յեվ սա առանձնապես ճիշտ էր տնտեսական հեղաշրջման եպոխայում, յերբ բոլոր հին առևտրական ուղիներն ու առևտրական կենտրոնները դուրս մղվեցին նորերի կողմից, յերբ գտնվեցին Ամերիկան ու Հնդկաստանը, յերբ հավատի նույնիսկ հնուց հարգված տնտեսական սիմվոլը—վոսկու և արծաթի արժեքը—տատանվեց և խորտակվեց: Ըստվորում Կալվինի յեկեղեցական կարգը բոլորովին դեմոկրատական և հանրապետական էր. իսկ վորտեղ արդեն կրատական և հանրապետական էր, իսկ հանրապետականացված աստվածային թագավորությունն էլ հանրապետականացված էր, այնտեղ կարող էյին արդյոք յերկրային թագավորությունները թագավորների, յեպիսկոպոսների և ֆեոդալ-կալվածատերերի հալատակ մնալ: Յեթե Գերմանիայում լութերականությունը հաջորդ գործիք էր գերմանական մանր իշխանների ձեռքին, ապա Կալվինիզմը հանրապետականություն ստեղծեց Հոլանդիայում և ուժեղ հանրապետական կուսակցություններ՝ Անգլիայում և առանձնապես Շոտլանդիայում:

Կալվինիզմի մեջ իր համար պատրաստի մարտական թեորիա դտավ բուրժուազիայի յերկրորդ խոշոր ապստամբությունը: Այս ապստամբությունը տեղի ունեցավ Անգլիայում: Քաղաքային բուրժուազիան առաջին մղումը ավեց նրան, իսկ գյուղական շրջանների միջակ գյուղացիությունը, յոմենրին (yeomanry), նրան հաղթանակի հասցրեց:

Որպիկեալ յերևութ ե. լուր յերեք մեծ բուրժուական հե-
ղափոխութեանն ժնջ վորպէս մարտական բանակ հան-
դիսանում են գյուղացիները. և հենց գյուղացիներն են գառ-
նում այն դատարարը, վորը հաղթանակ նվաճելուց հետո
անխուսափելիորեն քայքայվում ե՝ չնորհիմ այդ հաղթանա-
կի տնտեսական հետեանքներէ: Կրօնվեյից հարկուր տարի
հետո անդլիական յոմենրին գրեթե միանգամայն անհետա-
ցաւ: Իսկ մինչդեռ չնորհիմ բացառապէս այդ յոմենրիի և
քաղաքների սլերեյական տարրերի միջամտութեան՝ սլայքա-
րը հասցվեց մինչև վերջին վճռական վախճանը, և Կարլ I-ը
կառավարան բարձրացաւ⁸: Վորպէսզի բուրժուական
կարողանար ապահովել հաղթանակի թեկուզ միայն այն
պատուները, վոր այն ժամանակ միանգամայն հասունացել
էին քաղելու համար, անհրաժեշտ եր հեղափոխութեանը
այդպիսի նպատակից նշանակելի չափով ալիքի հետո տա-
նել. լուրբովին նույն բանը յեղաւ 1793 թ. Ծրանախալում,
1848 թ. Գերմանիայում: Ընտ յերևութին, իրոք այսպէս և
բուրժուական հասարակութեան զարգացման որենքներից
մեկը:

Հեղափոխական դորժուենյության այս առատութեանը
հաջորդեց անխուսափելի ռեակցիան, վորն իր հերթին նույն-
պէս հետո դեռաց իր նպատակից: Մի շարք տատանումներից
հետո, վերջապէս, սահմանելից ծանրութեան նոր կենտրոն,
վորը և վորպէս յեղակեալ ծառայեց հետագա զարգացման
համար: Անդլիական պատմութեան այն նշանավոր ժամանա-
կաշրջանը, վորը Ֆիլիստերները կոչեցին «մեծ բուռն» ա-
նունով, և նրան հաջորդող մարտերն ամարտվում են 1689
թվականի համեմատաբար աննշան գեպըով, վորը լիբերալ
պատմաբաններն անվանում են «փառավոր հեղափոխու-
թեան»:

Նոր յեղակեալ մի կոմպրոմիս եր բարձրացող բուրժու-
ագիայի և նախկին ֆեոդալ հողատերերի միջև: Վերջին-
ներս, վորոնք այն ժամանակ, ինչպէս և այժմ, համարվում
էին արխատկրատիա, արդեն վաղուց գտնվում էին դեպի

այն լուր տանող ուղու վրա, վորպէսզի դառնան այն, ինչ
վոր Լուի-Ֆիլիպպը Ծրանախալում զարձակ միայն յերկար
ժամանակ անցնելուց հետո. ապրի առաջին բուրժուաները:
Անդլիայի լաիկեց, հին ֆեոդալական բարոնները իրար կո-
տորել էլին Կարմիր և Սպիտակ վարդերի⁹ պատերազմնե-
րում: Նրանց ժառանգները մեծ մասամբ նույնպէս այդ հին
բնաւորների շատալիցներ էլին, ասկայն, նրանց տոհմը
սկիզբն եր առնում այնքան հեռավոր կողմնական գծերից,
վոր նրանք կաղմում էլին լուրբովին նոր կորսորդացիա:
Նրանց սովորներն ու ձգտումները շատ ալիքի բուրժուա-
կան էլին, բան թէ ֆեոդալական: Նրանք հիանալի կերպով
գիտելին փողի արժեքը և անհատալ սկսեցին բարձրացնել
հողային ռենտան, հողից դուրս քշելով հարյուրավոր մանր
վարձակալների և նրանց փոխարինելով վոչխարներով: Հին-
րիկ VIII-ը¹⁰ բուրժուագիայից մասնաւորով նոր լեկոյորդեր
եր ստեղծում, լաշխելով ու չնչին գնով վաճառելով յեկե-
ղեցական կալվածքները. նույն հետեանքին էլին հասցնում
մինչև XVII դարի վերջն անընդհատ շարունակվող կոմիս-
կացիաներն այն խոշոր կալվածքների, վորոնք հետո լաշխ-
վում էլին նորելուկներին կամ կիսանորելուկներին: Այդ
պատճառով էլ անդլիական «արխատկրատիան» Հենրիկ
VIII-ի ժամանակներից սկսած վոչ միայն արդեւ չեր հան-
դիսանում արդյունարեւութեան զարգացմանը, այլ, ընդհա-
կառակը, աշխատում եր նրանից ուղուտ քաղել: Յեւ ճիշտ
նույնպէս միշտ էլ գտնվում եր խոշոր հողատերերի այնպիսի
մաս, վորը տնտեսական կամ քաղաքական նկատառումներով
համեմատելում եր աշխատակեղ ֆինանսական և արդյունա-
րեական բուրժուագիայի առաջնորդներին հետ: Այսպիսով,
հետաւթյամբ կարող եր իրականացնալ 1689 թվականի կոմ-
պրոմիսը: Քաղաքական «հաղթական տրոֆիյները»—պաշ-
տոնները, սինեկուրները, բարձր սոճիկները—բաժին էլին
ընկնում հողային ազնվականութեան նշանավոր տոհմերին՝
պայմանով, վոր բաժնականաչափ պաշտպանվեն ֆինանսա-
կան, արդյունարեւական և առևտրական բուրժուագիայի

տնտեսական շահերը: Այդ տնտեսական շահերն այն ժամանակ արդեն բավականաչափ ուժեղ էյին. վերջին հաշիվը նրանք իրենցով վորոշում էյին ընդհանուր ազգային քաղաքականութիւնը: Իհարկէ, գոյութիւն ունէին տարածայնութիւններ այս կամ այն հարցի շուրջը, սակայն արխտոկրատական ոլիգարխիան չափազանց լավ եր հասկանում, վոր իրեն սեփական տնտեսական բարեկեցութիւնը անխզելի շղթայով կապւած է արդյունաբերական և առևտրական բուրժուազիայի ծաղկման հետ:

Այս ժամանակներից սկսած բուրժուազիան դարձաւ Անգլիայի տիրապետող դասակարգերի համեստ, բայց ճանաչւած մասը: Նրանց հետ մեկտեղ նա շահագործւած եր ժողովրդի աշխատավոր վիթխարի մասսաներին ճնշելու գործում: Վաճառականը կամ ֆարրիկանտը իր գործադատարների, իր բանլորների, իր սպասավորների վերաբերմամբ ինքը գրաւում եր կերակրող-տիրոջ, կամ, ինչպէս դեռ վերջերս արտահայտւում էյին Անգլիայում, «բնական պետի» դերը: Նա պետք է նրանցից հնարավոր չափով ավելի շատ քանակի հնարավոր չափով ավելի լավ վորակի աշխատանք քամեր. այս նպատակի համար նա պետք է դաստիարակեր նրանց պատշաճ հնազանդութիւն վորով: Նա ինքը կրոնապաշտ եր. նրա կրոնը նրան ընձեռեց մի դրոշ, վորով նա հաղթեց թաղավորին ու լորդերին: Շուտով նա այդ կրոնի մեջ հայտաբերեց նաև միջոց այն բանի համար, վոր պետքի մշակի իր բնական հպատակներին և նրանց հնազանդ դարձնի այն տերերի հրամաններին, վորոնց նրանց գլխին կարգել է աստվածային անխմանալի նախախնամութիւնը: Կարճ ասած՝ անգլիական բուրժուան այդ ժամանակից սկսած դարձաւ «ստորին դասերին»՝ արտադրող վիթխարի ժողովրդական մասսային—ճնշելու մասնակիցը, և այս դեպքում գործադրվող միջոցներից մեկը կրոնի ազդեցութիւնն եր:

Բայց սրան միացաւ մի ուրիշ հանգամանք ևս, վոր ուժեղացրեց բուրժուազիայի կրոնական հակումները—մա-

տերիալիզմի ծաղկումն Անգլիայում: Այս նոր անասոված ուսմունքը վոչ միայն սարսափի մեջ եր գցում բարեպաշտ բուրժուային, — ի լրումն այդ ամենի նա իրեն հայտարարում եր վորպէս մի փիլիսոփայութիւն, վորը իսկը հարմար է դալիս գիտնական ու կրթւած մարդկանց համար, ի հակակշիռ այն կրոնի, վորը բավականաչափ լավ է չլըրթւած, ահագին ժողովրդական մասսայի համար, ներառյալ այստեղ նաև բուրժուազիային: Հորբսի հետ մեկտեղ այդ ուսմունքը հանդես յեկաւ ի պաշտպանութիւն թաղավորական ամենազորութիւն և արտոլուտ մոնարխիային կոչում եր սանձահարելու այդ puer robustus sed malitiosus [քաջառողջ, բայց չարաճճի վորքրիկին], այսինքն՝ ժողովրդին: Նույնպէս և Հորբսի հետևողները—Բոլինգբրոկի, Շեֆտսբերի և այլոց—մոտ մատերիալիզմի նոր, դեիստական ձևը մնաց վորպէս արխտոկրատական ուսմունք ընտրյալների համար, ուստի և մատերիալիզմն ատելի յեր բուրժուազիային վոչ միայն իր կրոնական հերետիկոսութիւն պատճառով, այլև իր անտիրբուրժուական քաղաքական ուղղութիւն պատճառով: Ահա թե ինչու, ի հակադրութիւն արխտոկրատիայի մատերիալիզմի ու դեիզմի, հատկապէս բողոքական սեկտաներն էյին, վորոնք թե՛ դրոշ և թե՛ մարտիկներ էյին մատակարարում Սոյուարտների դեմ մղվող պայքարի համար, առաջ էյին քաշում պրոգրեսիւ բուրժուազիայի նաև գլխավոր մարտական ուժերը և դեռևս այժմ ել կազմում են «մեծ լիբերալ կուսակցութիւն» հիմնական վորնաշարը:

Մինչ այդ մատերիալիզմն Անգլիայից վերադաղթեց Ֆրանսիա, վորտեղ նա գտաւ յերկրորդ մատերիալիստական փիլիսոփայական դպրոցը, վորը դուրս եր յեկել կարտեզյան փիլիսոփայութիւնից, վորի հետ և ձուլվեց նա: Ֆրանսիայում ևս նա սկզբում մնում եր վորպէս բացառապէս արխտոկրատական ուսմունք: Բայց նրա հեղափոխական բնույթը շուտով յերևան յեկաւ: Ֆրանսական մատերիալիստները իրենց քննադատութիւնը միայն կրոնի բնագավառով չհաճմանալեցին. նրանք քննադատում էյին իրենց ժամանա-

կի յուրաքանչյուր գիտական տրադիցիա, յուրաքանչյուր քաղաքական հիմնարկ: Իրենց թեորիայի ընդհանրական գործադրելիութունն ապացուցելու համար նրանք ընտրեցին ամենակարճ ճանապարհը. նրանք համարձակ կերպով գործադրեցին այն գիտության բոլոր որչեկոնների վերաբերմամբ այն հսկայական աղատության մեջ, վորից նրանք ստացել են իրենց անունը, «Ենցիկլոպեդիայի» մեջ: Այսպիսով, այս կամ այն ձևով, — իրեն բացահայտ մատերիալիզմ կամ իրեն դեիզմ, մատերիալիզմը դարձավ ամբողջ կրթման յերիտասարդության աշխարհայացքը Ֆրանսիայում: Յեւ նրա աղբեցութունն այնքան մեծ էր, վոր մեծ հեղափոխության ժամանակ այդ ուսմունքը, վոր լույս աշխարհ էյին հանել անգլիական ռոյալիստները, Փրանսական հանրապետականներին ու տեռորիստներին թեորիական դրոշ ընձեռեց ու «Մարդու իրավունքների ղեկլարացիայի» համար տեքստ տվեց:

Ֆրանսական մեծ հեղափոխությունը բուրժուազիայի յերրորդ ապստամբությունն էր, բայց առաջինն էր, վոր միանգամայն դեն նետեց իր վրայից կրօնական հաղուստը, և վորտեղ պայքարը տեղի յեր ունենում բացահայտ քաղաքական հողի վրա: Նա նմանապես առաջին ապստամբությունն էր, վորտեղ պայքարը հասցվեց մինչև վերջը, մինչև մարտնչող կողմերից մեկի՝ հատկապես արիստոկրատիայի լիակատար վոջնչացումը, և մինչև մյուսի՝ հատկապես բուրժուազիայի լիակատար հաղթանակը: Անգլիայում հաջորդական կապը մինչհեղափոխական և հետհեղափոխական հիմնարկների միջև և կոմպրոմիսը խոշոր հոգատերերի ու կապիտալիստներին միջև իրենց արտահայտությունը գտան դատական պրեցեդենտների հաջորդականության մեջ, ինչպես նաև Փեոդալական իրավական ձևերի հաղթելից պահպանման մեջ: Ֆրանսիայում, ընդհակառակը, հեղափոխությունը վերջնականապես խղից անցյալի տրադիցիաների հետ ունեցած կապերը, վոջնչացրեց Փեոդալիզմի վերջին հետքերը և «Քաղաքացիական կողմերի» մեջ հին հոռոմական

իրավունքը վարպետորեն հարմարեցրեց նորադույն կապիտալիստական հարարերություններին, — դա գրեթե կոտորյալ արտահայտությունն է իրավաբանական հարարերությունների, վորոնք բղխում են տնտեսական զարգացման այն աստիճանից, վորը Մարքսն անվանում է «ապրանքային արտադրություն»: Հարմարեցրեց այն աստիճանի վարպետներն, վոր որենքների այդ հեղափոխական Փրանսական կողմերը դեռևս այժմ ել բոլոր մյուս յերկրներում, — չբացառելով նաև Անգլիան, — սեփականության իրավունքի ու Փորմների ժամանակ ծառայում է վորպես որինակ: Ընդամեն, սակայն, չպետք է մոռանալ մի բան. անգլիական իրավունքը չարունակում է կապիտալիստական հասարակության տնտեսական հարարերություններն արտահայտել բարբարոսորեն — Փեոդալական բարբառով, վորն այնքան է համապատասխանում իր արտահայտած առարկային, վորքան անգլիական ուղղադրությունը՝ անգլիական արտասանությանը. — vous écrivez Londres et vous prononcez Constantinople [դուք գրում եք Լոնդոն, բայց կարդում եք Կոստանդնուպոլիս], — ասել է մի Փրանսացի: Սակայն դրա փոխարեն հենց այդ նույն անգլիական իրավունքը հանդիսանում է միակը, վորը դարերի ընթացքում պահպանել և Ամերիկա ու գաղութներն է փոխադրել այն անձնական ազատության, տեղական ինքնավարության և ամեն մի կողմնակի միջամտությունից, բացի դատականից, ապահովված լինելու լայնագույն մասը, — մի խոսքով՝ այն հին-գերմանական ազատությունները, վորոնք կոնսերվենտում արագուստ մոնարխիստների իշխանության ներքո բոլորովին անհետացել են և մինչև այժմ դեռևս վոչ մի տեղ լրիվ ծավալով նորից չեն նվաճված:

Վերադառնալով, սակայն, մեր բրիտանական բուրժուաշին: Ֆրանսական հեղափոխությունը նրան սքանչելի հնարավորություն տվեց խորտակելու Ֆրանսական ծովային տնտուրը կոնսերվենտալ մոնարխիստների ոգնությամբ, դրավել Փրանսական գաղութները և վոջնչացնել Փրանսացիների վերջին պրետենզիաները ծովային մրցակցության նկատմամբ:

Այսպիսին եր այն հիմունքներից մեկը, վորոնք զրդեցին նրան պայքարելու նրա դեմ: Յերկրորդն այն եր, վոր այդ հեղափոխութեան մեթոդները նրա ճաշակին արդեն ամենեւին չհարմարվեցին,—վոչ միայն այդ հեղափոխութեան «անի-ծյալ» տեսութիւնը, այլ նույնիսկ նրա հենց փորձը՝ հասցնելու բուրժուազիայի տիրապետութիւնը ծայրահեղ սահմանների: Յեւ ի՞նչ եւ պիտի աներ աշխարհում բրիտանական բուրժուան առանց իր արխատոկրատիայի, վորը նրան թե՛ շարժուձեւեր եր սովորեցնում (ուսուցչին արժանի շարժուձեւեր), թե՛ նրա համար մոլաներ եր հնարում, թե՛ նրան սպաներ եր մատակարարում բանակի համար, յերկրի ներսում կարգի այդ պահանջողի համար, թե՛ նախատորմի համար, վորը նոր դադուլթային տիրապետութիւններ եւ նոր շուկաներ եր նվաճում: Բայց եւ այնպէս, բուրժուազիայի մեջ այնուամենայնիվ կար պրոգրեսիվ փոքրամասնութիւն,—մարդիկ, վորոնց շահերն այնքան եւ չեյին շահում կոմպրոմիսից: Այս փոքրամասնութիւնը, վոր կազմված եր գլխավորապէս ավելի քիչ ունեւոր բուրժուազիայից, դեպի հեղափոխութիւնը համակրութեամբ եր վերաբերվում, բայց պառլամենտում նա անգոր եր:

Այսպիսով, վորքան մատերիալիզմն ավելի յեր դառնում Ֆրանսական հեղափոխութեան հալածի սիմվոլը, այնքան ավելի ամուր եր կառնում իր կրօնին անդլիական աստվածաբանութեան: Մի՞թե տեսութիւն կարեւոր Փարիզում ցույց չտվեց, թե ի՞նչ եւ ստացվում, յերբ ժողովրդից խլում են կրօնը: Վորքան մատերիալիզմն ավելի յեր տարածվում Ֆրանսիայից դեպի հարեան յերկրները եւ ոժանդակութիւն ստանում ազգակից թեորիական հոսանքներից, հատկապէս՝ գերմանական փիլիսոփայութիւնից. վորքան մատերիալիզմն ու առհասարակ ազատամտութիւնը կրօնիկներում իրոք ավելի եյին դառնում կրթված մարդու անհրաժեշտ հատկանիշը,—անգլիական բուրժուազիան այնքան ավելի համառորեն եր կառնում իր զանազան կրօնական հալածալիքներին: Վորքան եւ ուժեղ կերպով նրանք տարբերվեյին մեկը մյու-

սից, այնուամենայնիվ նրանք բոլորը վճռականապէս կրօնական քրիստոնեական հալածալիքներ եյին:

Այն ժամանակ, յերբ Ֆրանսիայում հեղափոխութեան ապահովեց բուրժուազիայի քաղաքական հաղթանակը, Անգլիայում Ուստուր, Արկրայտը, Կարտրայտը¹¹ եւ մյուսները առաջին մղումը տվին դեպի արդյունաբերական հեղափոխութիւն, վորը միանգամայն տեղափոխեց տնտեսական ուժերի ծանրութեան կենտրոնը: Բուրժուազիայի հարստութեան այժմ սկսեց աճել անասհմանորեն ավելի արագ, քան հողային արխատոկրատիայի հարստութիւնը: Հենց բուրժուազիայի ներսում Ֆինանսական արխատոկրատիան, բանկիրները եւ այլն՝ Ֆարրիկանտների համեմատութեամբ ավելի ու ավելի սկսեցին նահանջել հետին պլան: 1689 թվականի կոմպրոմիսը, նույնիսկ այն փոփոխութիւններից հետո, վոր աստիճանաբար կատարվում եյին հոգուտ բուրժուազիայի, արդեն այլեւ չեր համարպատասխանում այդ համաձայնութեանը մասնակցողների ուժերի հարաբերակցութեանը: Մասնակցողների բնույթը նույնպէս փոխվել եր. 1830 թվականի բուրժուազիան շատ ուժեղ կերպով եր տարբերվում նախորդ դարի բուրժուազիայից: Դեռեւ արխատոկրատիայի ձեռքին մնացած քաղաքական իշխանութիւնը, վորը նա ոգտադործում եր ընդդէմ արդյունաբերական նոր բուրժուազիայի պրետենդիաների, անհամատեղելի դարձավ նոր տնտեսական շահերի հետ: Հարկ յեղավ վերանորոգել պայքարն ընդդէմ արխատոկրատիայի. պայքարը կարող եր վերջանալ նոր տնտեսական ուժի հաղթանակով միայն: 1830 թվականի Ֆրանսական հեղափոխութեան ազդեցութեան տակ առաջին անգամն անցկացվեց, չնայած ամբողջ դիմադրութեանը, պառլամենտական ռեֆորմ: Այդ բանը բուրժուազիայի համար ամենքի կողմից ճանաչված հզորագույն դիրք ստեղծեց պառլամենտում: Ապա յեկավ հացի որենքների վերացումը¹², վորը միանգամ ընդմիշտ հաստատեց բուրժուազիայի, հատկապէս նրա առավել զործունեյա մասի՝ Ֆարրիկանտների, դերակշռութիւնը հողային արխատոկրատիայի

նկատմամբ: Դա բուրժուազիայի մեծագույն, բայց և միա-
ժամանակ վերջին հաղթանակն էր, վորը նա տարավ բացառա-
պես իր սեփական շահերի համար: Իր բոլոր ավելի հետա-
գաւ տրիումֆները նա ստիպված յեղավ բաժանել նոր սո-
ցիալական ուժի հետ, վորն սկզբում գործում էր նրա հետ
դաշնակցած, բայց հետո հանդես յեկավ նրա մրցակցի
դերում:

Արդյունաբերական հեղափոխությունն ստեղծեց խոշոր
կապիտալիստ-Փարբիկանտների դասակարգ, բայց դրա հետ
մեկտեղ՝ Փարբիկային բանվորների շատ ավելի բաղմաքա-
նակ դասակարգ: Այս դասակարգը քանակապես անընդհատ
մեծանում էր, քանի վոր արդյունաբերական հեղափոխու-
թյունը գրավում էր արտադրության մի ճյուղը մյուսի հե-
տեից: Նրա քանակության հետ մեկտեղ աճում էր նաև նրա
ուժը: Այդ ուժն արդեն իրեն ցույց էր տվել 1824 թվակա-
նին, յերբ նա ստիպեց պառլամենտին, չնայելով նրա հա-
մառ դիմադրությանը, վերացնել կոալիցիաների աղաքու-
թյան գեմ յեղած որենքները: Պառլամենտական ռեֆորմի
ոգտին մղված ազխտացիայի ժամանակ բանվորները կադ-
մում եյին ռեֆորմների կուսակցության ռադիկալ թևը:
Յերբ 1832 թվականի ակտով նրանք զրկվեցին ձայնի իրա-
վունքից, նրանք իրենց պահանջները չարագրեցին Ժողո-
վրդական խարտիայի (People's charter) մեջ և, ի հակադրու-
թյուն հացի որենքների դեմ կազմված բուրժուական ուժեղ
կիզայի, կաղմակերպվեցին վորպես չարտիստների անկախ
կուսակցություն¹³: Դա մեր ժամանակի առաջին բանվորա-
կան կուսակցությունն * էր:

Այնուհետև 1848 թ. փետրվարին ու մարտին բռնկեցին
կոնախնենալ հեղափոխությունները, վորոնց մեջ բանվոր-
ներն այնպիսի կարևոր դեր խաղացին և վորտեղ նրանք, գո-
նե փարիզում, հանդես յեկան այնպիսի պահանջներով, վո-
րոնք կապիտալիստական հասարակության տեսակետից վրձ-

ռակառարես անթույլատրելի էյին: Իսկ դրան հետևեց ընդ-
հանուր ռեակցիան: Սկզբում չարտիստների պարտությունը
1848 թ. ապրիլի 10-ին, հետո բանվորների Փարիզյան ապրե-
ստաբության ճնշումը նույն թվականի հունիսին, այնուհե-
տև 1849 թվականի անհաջողություններն իտալիայում,
Վենդիկայում, Հարավային Գերմանիայում և, վերջապես,
Լուի Բոնապարտի հաղթանակը Փարիզի վրա 1851 թ. դեկ-
տեմբերի 2-ին¹⁴: Այսպիսով հաջողվեց թեկուզ վորոշ ժամա-
նակով վանել բանվորական պահանջների խրտվիլակը, բայց
ի՞նչ նստեց այդ բանը: Յեթե բրիտանական բուրժուան
արդեն առաջուց էլ համոզված էր, վոր անհրաժեշտ է հա-
սարակ Ժողովրդին պահել կրոնական սանձի տակ, ապա
վորքա՛ն ավելի ուժեղ պետք է զգար նա այդ բանի անհրա-
ժեշտությունը այդ բոլոր ապրումներից հետո: Յեվ, ամե-
նաչնչին ուշադրություն անգամ չզարձնելով իր կոնախնե-
նալ յեղադրակիցների ծաղրանքներին, նա տարեցտարի շա-
րունակում էր հաղարներ ու տասնյակ հաղարներ ծախսել սոտ-
րին դասերին ավետարան քարոզելու համար: Չբավականա-
նալով սեփական կրոնական սպարապով, նա դիմեց յեղադր
Հովնաթանին, այն ժամանակ կրոնական սպեկուլացիաների
մեծագույն կաղմակերպչին, և Ամերիկայից ներմուծեց Մու-
դիի, Սենկլիի և այլոց ռեվայալիզմը [«կրոնական վերա-
ծնությունը»]¹⁵ վերջապես, նա համաձայնեց նույնիսկ այն
բանին, վորպեսզի ստանա «Փրկության բանակի» վտանգա-
վոր ողնությունը, վորը վերակենդանացնում և հին քրիս-
տոնեյության պրոպագանդայի յեղանակները, դիմում է աղ-
քատներին՝ իրրև ասածու ընտրյալներին, պայքարում և կա-
պիտալիզմի դեմ իր կրոնական ձևով և այդպիսով զարգաց-
նում է հին-քրիստոնեյական դասակարգային պայքարի մի-
քանի կողմերը, վորոնք մի գեղեցիկ որ կարող են չափազանց
ճակատադրական դառնալ այն հարուստ մարդկանց համար,
վորոնք այդ գործի վրա այժմ կանխիկ դրամներ են ծախսում:

Ըստ յերևութին, կարելի չէ վորպես պատմական դար-
գացման որենք ընդունել այն բանը, վոր յեվրոպական վոչ

* Ընդգծված և ենդելսի կողմից միայն չերմաներեն տեքստում:
Խմբ.:

մի յերկրում բուրժուազիային չի հաջողվում,—գոնե յերկարատե ժամանակով—քաղաքական իշխանությունը գրավել հենց այնպիսի բացառիկ ձևով, ինչպես այն գրավել եր ֆեոդալական արհեստիկրատիան միջին դարերի ընթացքում։ Նույնիսկ Ֆրանսիայում, վորտեղ ֆեոդալիզմն արմատախիլ եր արված, բուրժուազիան ամբողջությամբ վերցրած միայն կարճատե ժամկետներով եր լիակատար կերպով գրավում կառավարական իշխանությունը։ Լուի-Ֆիլիպպի որով, 1830—ից մինչև 1848 թ., տիրապետում եր բուրժուազիայի միայն աննշան մասը. շատ ավելի մեծ մասը բարձր ցենզի հետևանքով զրկված եր ընտրական իրավունքներից։ Յերկրորդ հանրապետության ժամանակ, 1848—1851 թ. թ., տիրապետում եր բուրժուազիան ամբողջությամբ վերցրած, բայց ընդամենը միայն յերեք տարի. նրա անընդունակությունը ճանապարհ հարթեց Յերկրորդ կայսրության համար։ Միայն այժմ, Յերրորդ հանրապետության որով¹⁶, բուրժուազիան, վորպես ամբողջություն, քսան տարի դիմացավ կառավարման ղեկի մոտ, բայց այժմ արդեն նա անկման միջիմարական նշաններ ե հայտարարում։ Բուրժուազիայի յերկարատե տիրապետությունը մինչև այժմ հնարավոր եր միայն այնպիսի յերկրներում, ինչպես Ամերիկան, վորտեղ ֆեոդալիզմ չկար ե վորտեղ հասարակությունը հենց սկզբից ստեղծվել ե բուրժուական ֆունդամենտի վրա։ Յեւ նույնիսկ Ֆրանսիայում ե Ամերիկայում արդեն բարձրագույն թակում են դոները բուրժուազիայի ժառանգները—բանվորները։

Անգլիայում բուրժուազիան յերեք անբաժան իշխանություն տեր չի յեղել։ Նույնիսկ նրա հաղթանակը 1832 թվականին արխատոկրատիային թողեց զրեթե բացառապես տիրապետելու կառավարական բոլոր բարձր պաշտոնները։ Այն հնազանդությունը, վորով հարուստ բուրժուազիան հաշտվեց այդ բանի հետ, ինձ համար անհասկանալի յեր մնում մինչև այն ժամանակ, յերբ մի գեղեցիկ որ խոշոր լիբերալ ֆարրիկանտ Վ. Ա. Յորտսերը մի ճառ արտասա-

նեց, վորն ուղղված եր բրեդֆորդյան յերիտասարդությանը ե վորի մեջ աղերսում եր նրան, վոր նա իր սեփական բարիքի համար այնուամենայնիվ ուսումնասիրի ֆրանսերեն լեզուն։ Ընդամեննա պատմեց, թե ինքն իր աչքին ի՞նչ հիմարն ե յերևացել, յերբ, մինիսոր դառնալով, միանգամից ընկավ այնպիսի հասարակության մեջ, վորտեղ ֆրանսերեն լեզուն առնվազն նույնքան անհրաժեշտ եր, վորքան անգլիերենը։ Յեւ իրոք, այն ժամանակվա անգլիական բուրժուաները միջին հաշվով միանգամայն անկիրթ նորեկներ եյին, վորոնք կամ թե ակամա արխատոկրատիային պիտի թողնեյին բոլոր այն բարձր կառավարական պոստերը, վորտեղ պահանջվում եյին այլ հատկություններ, քան գործնական ճարտիւթյամբ համեմված կղզիական սահմանափակությունն ու կղզիական սնապարծությունը*։ Դեռևս այժմ ել անվերջ լրագրական վեճերը «middle class education» [բուրժուական կրթություն] թեմայի մասին զրեկորում են, վոր անգլիական բուրժուազիան դեռևս չարունակում ե իրեն անպատրաստ համարել ավելի լավ կրթության համար, այլ իրեն համար փնտռում ե ինչ—վոր ավելի համեստ բան։ Ուստի միանգամայն բնական ե, վոր հացի որենքների վերացումից հետո ել այն մարդիկ, վորոնք կարողացել եյին

* Ասեք գործնական հարարերությունների մեջ ես ազգային—չովի—նիստական սնապարծությունը շատ վատ խորհրդատու յե։ Մինչև ամենավերջին ժամանակներս սովորական անգլիական ֆարրիկանտը անգլիացու համար ստորացույցի եր համարում ուրիշ լեզվով խոսելը, բացի իր սեփական լեզվից, ե մի վորոշ աստիճան հպարտանում եր այն բանով, վոր «բեղձ»—ոտարերկրացիները բնակություն են հաստատում Անգլիայում ե իրեն ազատում են իր արտադրանքներն արտասահման վաճառահանելու նեղությունից։ Նա ամենին չեր նկատում այն բանը, վոր այդ ոտարերկրացիները, մեծ մասամբ զերմանացիներ, զրա շնորհիվ իրենց ձեռքն եյին առել անգլիական արտաքին առևտրի նշանակելի մասը—ներմուծումը վոչ պակաս, քան արտահանումը—ե վոր անգլիացիների անմիջական արտաքին առևտուրը աստիճանաբար սկսել եր սահմանափակվել դադարեցնելով, Ջինսստանով, Միացյալ Նահանգներով ե Հարավային Ամերիկայով։ Ե՛լ ավելի քիչ եր նա նկատում, վոր այդ զերմանացիներն արտասահմանում առևտուր եյին անում ուրիշ զերմանացիների

Հաղթանակ ձեռք բերել, այդ Կորդենները, Քրայտները, Ֆորտներները և այլն, Հեռացվեցին յերկրի կառավարության մեջ վորևե մասնակցություն ունենալուց, և միայն քսան տարի հետո ունիորմները վերաբերյալ նոր ակտը նրանց առաջ, վերջապես, բաց արեց մինիստրության դռները: Նույնիսկ մինչև այժմ էլ անգլիական բուրժուազիան այնքան խորն է համակված իր ավելի ցած հասարակական դիրքի գիտակցությամբ, վոր նա իր սեփական և ժողովրդական փողերով պահում է դատարկապորտների մի փառահեղ կաստա, վորը պետք է բոլոր հանդիսավոր զեպքերում արժանավոր կերպով ներկայացնի ազգը, և բուրժուազիան իր համար բարձրագույն պատիվ է համարում, յերբ վորևե բուրժուա արժանի յե համարվում միացվելու այդ, վերջիվերջո հենց բուրժուազիայի կողմից արտադրված, փակ կորպորացիային:

Այդպիսով, արդյունաբերական ու առևտրական բուրժուազիան դեռ չեր կարողացել հողային արխատուհրատիային վերջնականապես հեռացնել քաղաքական իշխանությունից, յերբ պատմության արենայի վրա հանդես յեկավ մի նոր մրցորդ, բանվոր դասակարգը: Չարխատական շարժումից և կոնտինենտալ հեղափոխություններից հետո վրա հասած

հեռ, և նրանք բոլոր ժամանակի ընթացքում առևտրական դադութներին մի ամբողջ ցանց կազմեցին ամբողջ աշխարհում: Իսկ յերբ սրանից քառասուն տարի առաջ Գերմանիան սկսեց լուրջ կերպով արտադրել արտահանման համար, ապա այդ առևտրական դադութները նրան հիանալի ծառայություն մատուցեցին, վորպեսզի այդքան կարճ ժամկետում նրան փոխարինե հաց արտահանող յերկրից առաջնակարգ արդյունաբերական յերկրի: Այն ժամանակ, վերջապես, սրանից տաս տարի առաջ, անգլիական ֆարրիկանտին անհանգստություն տիրեց, և նա հարցում արեց իր զեպքաներին և հյուպատոսներին, թե այդ ինչպես պատահեց, վոր իր զնորդները ցրվի են դալիս: Միաժայն պատասխանն ուսպիսին եր. 1) դուք չեք ուսումնասիրում ձեր դնորդի լեզուն, այլ պահանջում եք, վորպեսզի նա խոսի ձեր լեզվով, և 2) դուք նույնիսկ չեք ել աշխատում բավարարել ձեր դնորդի պահանջմունքները, սովորություններն ու ճաշակները, այլ պահանջում եք, վորպեսզի նա ընդունի ձերը՝ անգլիականը: (Մանքագրուքյուն Ենգլիսի):

ուսակցիան և սրան միացած՝ անգլիական արդյունաբերության չտեսնված ծաղկումը 1848-ից մինչև 1866 թ. (այդ ծաղկումը սովորաբար բացատրում են սոսկ միայն առևտրի ազատությամբ, բայց նա իր ծագմամբ չառ ավելի պարտական է յերկաթուղիների, ովկիանոսային չոգենավերի և առհասարակ հաղորդակցության միջոցների հսկայական դարգացմանը) բանվորներին նորից կախման մեջ դրին լիբերալ կուսակցությունից, վորտեղ նրանք, ինչպես և մինչև չարտիստական շարժումը, կազմում էին ռադիկալ թևը: Սակայն, բանվորների պրետենդիաներն ընտրական իրավունքների վերաբերյալ՝ հետզհետե անհաղթահարելի էին դառնում: Մինչդեռ լիբերալներին ղեկավարող վիզերը դեռևս շարունակում էին վախենալ, Դիզրանելին ցույց տվեց իր զերազանցությունը. նա ոգտագործեց տորիների համար նպաստավոր մոմենտը, քաղաքային ընտրական ոկրուզներում ընտրական իրավունքի մասին որեք մտցրեց ամեն մեկի համար, ով ապրում էր առանձին տան մեջ, և դրս հետ կապեց ընտրական ոկրուզների փոփոխությունը: Դրան չուտով հետևեց գաղտնի քվարկության հաստատումը (the ballot). այնուհետև, 1884 թվականին տնտեսների ընտրական իրավունքը տարածվեց բոլոր ոկրուզների վրա, այդ թվում՝ նաև գրաֆություններում, և կատարվեց ընտրական ոկրուզների նոր բաշխում, վորը մի վորոշ չափով այնուամենայնիվ նրանց հավասարեցնում էր միմյանց: Շնորհիվ այս ամենի՝ բանվոր դասակարգի ազդեցությունն ընտրությունների վրա այնքան աճեց, վոր այժմ բանվորները 150—200 ընտրական ոկրուզներում կազմում են ընտրողների մեծամասնություն: Բայց տրադիցիայի առջև խոնարհվելու ավելի լավադույն դպրոց չկա, քան պառլամենտական սիստեմը: Յեթե բուրժուազիան ակնածանքով ու յերկյուղով երնայում այն խմբին, վորին լորդ Ջոն Մաննեսը կատակով «մեր հին աղնվականությունն» էր անվանում, ապա բանվորական մասսան ևս հարգանքով ու պատկառանքով եր նայում այն ժամանակ այսպես կոչված «լավադույն դասակար-

դին», բուրժուազիային: Յեւ իսկապես, տասնհինգ տարի սրանից առաջ բրիտանական բանվորն օրինակելի բանվոր էր, և նրա ամենահարգելից վերաբերմունքը դեպի նրան վարձողի դերքը, նրա ինքնասահմանափակումն ու հեղությունն այն դեպքերում, յերբ նա իր համար իրավունքներ էր պահանջում, ամօքեջ բալլամ էլին լցնում այն վերքերի վրա, վոր հասցրել էլին մեր գերմանական կաթեղեր-սոցիալիստներին նրանց հայրենակիցներին—գերմանական բանվորների անուղղելի-կոմունիստական և հեղափոխական ձգտումները:

Սակայն անդլիական բուրժուաները լավ գործարար մարդիկ էլին և գերմանական պրոֆեսորներից ավելի հեռատես էլին: Միայն հանգամանքների ճնշման տակ նրանք իրենց իշխանությունը բաժանեցին բանվորների հետ: Չարտիստական չարժաման ժամանակ նրանք ըմբռնեցին, թե ինչի յե ընդունակ ժողովուրդը, այդ puer robustus sed malitiosus-ը [քաջառողջ, բայց չարաճճի փոքրիկը]: Այն ժամանակվանից սկսած բուրժուազիան կամա թե ակամա ստիպված յեղավ ընդունել ժողովրդական խարտիայի պահանջների նշանակելի մասը, և նրանք դարձան յերկրի օրենքը: Այժմ ավելի քան յերբեկցե կարևոր էր ժողովրդին բարոյական միջոցներով սանձած պահել: Իսկ առաջին և կարևորագույն միջոցը, վորով ներգործում են մասսաների վրա, մնում էր ելի նույն կրոնը: Այստեղից—տերտերների ուժեղանալը դպրոցական վարչություններում, այստեղից—բուրժուազիայի հետզհետե աճող ինքնահարկումը բարեպաշտ գեմադոգիայի ամեն տեսակ յեղանակների համար, ծխականությունից սկսած և վերջացրած «Փրկության բանակով»:

Յեւ այժմ վրա հասավ բրիտանական պատվարժան ֆիլիստերության* հաղթանակը կոնտինենտալ բուրժուայի ազատամտության և կրոնական անտարբերության վերաբերմամբ: Յրանսական ու գերմանական բանվորները գարձան բունտով չչիկներ: Նրանք բոլորն էլ վարակված էլին սոցիա-

լիզմով և ընդդմին, շատ հասկանալի նկատառումներով, այնքան էլ արդեն մտահոգված չեյին իշխանությունը դրավելու համար միջոցներ ընտրելու գործում օրինականությունը պահպանելով: Այդ puer robustus-ը [քաջառողջ փոքրիկը] իսկապես վոր այնտեղ որեցոր ավելի ու ավելի malitiosus [չարաճճի] էր դառնում: Ի՞նչ էր մնում անելու Փրանսական ու գերմանական բուրժուային, իրեն ծայրահեղ միջոց, յեթե վոչ սուսուփուս մի կողմ նետել իր ազատամտությունը, վորպես մի հանդուգն յերեսա, վորը, զգալով, վոր իրեն քանի դնում ավելի ու ավելի յե հաղթում ծովախառ, դեն և դցում վառած սիգարը, վորով նա պնդամտյություն էր անում նավի վրա: Մեկը մյուսի հետեից աստվածուբայները սկսեցին արտաքուստ բարեպաշտ կերպարանք ընդունել, հարգանքով խոսել յեկեղեցու, նրա ուսմունքի, ծեսերի մասին և իրենք սկսեցին կատարել այդ ծեսերը, վորչափով չէր կարելի նրանց զանց անել: Յրանսական բուրժուաները ուրբաթ օրերը հրաժարվեցին մսից, իսկ գերմանական բուրժուաները մինչև չչմեյը նստում էլին իրենց յեկեղեցական տեղերում, լսելով բողոքական անվերջ բարոյներ: Իրենց մատերիալիզմով բուրժուաները փորձանքի մեջ էլին ընկել: «Կրոնը պետք է պահպանվի ժողովրդի համար»—այս է իսկատար կործանումից հասարակությունը փրկելու վերջին ու միակ միջոցը: Ի դժբախտություն հենց իրենց, նրանք այդ բանը հայտարարեցին միայն այն ժամանակ, յերբ նրանք, իրենց կողմից, ամեն հնարավոր բան արել էլին, վորպեսզի ընդմիջտ խորտակեն կրոնը: Յեւ այն ժամանակ վրա հասավ մի մոմենտ, յերբ բրիտանական բուրժուան, իր հերթին, կարող էր նրանց վրա ծիծաղել և գոչել, հիմարեն'ը, այդ բանը յես կարող էյի ձեռ ասել սրանից դեռ յերկու հարյուր տարի առաջ:

Բայց և այսպես յես վախենում եմ, վոր վո'չ բրիտանական բուրժուայի կրոնական ըթամտությունը, վո'չ կոնտինենտալ բուրժուայի post festum [հետին թվով] վրա հասնող դարձը չեն կարողանա ավերել մեջ խցկել հետզհետե

* Մեզիկերեն տեքստում. «բրիտանական պատվարժանություն»:
Խմբ.:

ավելի վեր բարձրացող պրոլետարական հեղեղը: Տրադիցիան—դա մեծ արդեւակ է, դա ինքեցիայի ուժն է պատմութեան մեջ: Բայց նա միայն պասսիւ է և այդ պատճառով պետք է ընկնի: Կրօնը նույնպէս յերկար ժամանակ չի կարող կապիտալիստական հասարակութեան համար իրեն պատվար ծառայել: Յեթն մեր իրավաբանական, փիլիսոփայական և կրօնական պատկերացումները հանդիսանում են տվյալ հասարակութեան մեջ տիրապետող տնտեսական հարաբերութեանների առավել մոտավոր կամ առավել հեռավոր ճշգրտավորումները, ապա այդ պատկերացումները չեն կարող յերկար ժամանակ պահպանելէլ այն բանից հետո, յերբ տնտեսական հարաբերութեաններն արմատապէս փոխվել են: Կա՞մ մենք պետք է հալատանք դերբնական հայտնութեան, կա՞մ համաձայնենք, վոր վոչ մի կրօնական քարոզ ի վիճակի չէ պահպանելու կործանվող հասարակութեանը:

Յեւ իսկապէս, Անգլիայում բանվորները նույնպէս սկսել են կրկին շարժվել: Անկասկած է, նրանք կաշկանդված են դանազան տրադիցիաներով: Ամենից առաջ՝ բուրժուական տրադիցիաներով. այսպէս, որինակ, այն շատ տարածված նախապաշարմունքով, թե իրր հնարավոր են միայն յերկու կուսակցութեաններ, կոնսերւատիւ և լիբերալ, և թե իրր բանվոր դասակարգն իր ազատութեանը պետք է ձգտի հզոր լիբերալ կուսակցութեան ոգնութեամբ: Այնուհետև բանվորական տրադիցիաներով, վորոնք ժառանգված են բանվոր դասակարգի ինքնուրույն յելուցթների առաջին անխտաճ փորձերի ժամանակվանից. բազմաթիւ հին տրեյդ-յունիոններում աշխատի տրադիցիա յե հանդիսանում այն բոլոր բանվորների արձակումը, վորոնք կանոնավոր աշակերտութեան չեն արել. այդ նշանակում է միայն այն, վոր յուրաքանչյուր աշխատի արհեստակցական միութեան իր համար պատրաստում է սեփական շտապկրկններ: Բայց չնայելով այդ ամենին, անգլիական բանվոր դասակարգն առաջ է շարժվում, ինչպէս ստիպված յեղանվ վշտահար կեր-

պով հաղորդել այդ մասին իր կաթեղեր-սոցիալիստական յեղրայրակիցներին ինքը պարոն պրոֆեսոր Բրենտանոն: Բանվոր դասակարգը շարժվում է—ինչպէս ամեն բան Անգլիայում—դանդաղ, չափակցված քայլերով, մերթ տատանվելով, մերթ խարխափումով բալականաչափ անպտուղ փորձեր անելով: Տեղ-տեղ նա շարժվում է չափազանց անվստահութեամբ դեպի սոցիալիզմ բառը, աստիճանաբար ներծծելով իր մեջ նրա եյուր-յունը: Նա շարժվում է, և շարժումն ընդգրկում է բանվորների մի շերտ մյուսի հետեից: Ներկայումս նա մեռյալ քնից արթնացրել է լոնդոնյան Իստ-Ենդի անվարժ բանվորներին, և մենք տեսանք, թե ինչ հրաշալի գարկ տվին բանվոր դասակարգին այդ նոր ուժերն իրենց կողմից: Յեւ յեթեայդ շարժման ընթացքը չի համապատասխանում այս կամ այն քննադատի անհամբեր սպասումներին, ապա թող թե՛ մեկը և թե՛ մյուսը չմոռանան, վոր հենց բանվոր դասակարգն է պահպանում իր մեջ անգլիական ազգային բնավորութեան լավագույն կողմերը և վոր Անգլիայում դեպի առաջ կատարած յուրաքանչյուր քայլ, յեթե նա արդեն նվաճված է, հետո յերբեք չի կորչի: Յեթե հին չարտիստների վորդինները, վերը շարադրված պատճառներով, վոչ-բոլորովին այնպիսին եյին, ինչ վոր կարելի յեր սպասել, ապա, ըստ ամենայն հավանականութեան, թոռներն արժանի կլինեն իրենց պապերին:

Սակայն յեւրոպական բանվոր դասակարգի հաղթանակը կախված է վոչ միայն Անգլիայից: Նա կարող է ապահովվել առնվազն Անգլիայի, Ֆրանսիայի և Գերմանիայի համագործակցութեամբ միայն: Վերջին յերկու յերկրներում բանվորական շարժումը նշանակելի չափով առաջ է անցել անգլիականից: Գերմանիայում կարելի յե մինչև անգամ արդեն չափել մինչև նրա հաղթանակի մոմենտը մնացած ժամանակը: Այն հաջողութեանները, վոր վերջին քսանհինգ տարում այնտեղ ձեռք է բերել բանվորական շարժումը, իրենց հավասարը չունեն: Նա առաջ է ընթանում հետզհետե ավելի աճող արագութեամբ: Յեթե գերմանական բուրժուազիան

դրսևորեց իր վողորմելի խեղճությունը և քաղաքական ընդունակությունները, դիսցիպլինայի, կայունության, ենեղ-դիայի բացակայությունը, ապա գերմանական բանվոր դասակարգը ցույց տվեց, վոր այդ բոլոր հատկություններին նա տիրապետում և ավելի քան բավարար չափով: Մոտավորապես չորս հարյուր տարի առաջ Գերմանիան յեվրոպական բուրժուազիայի առաջին խոշոր ապստամբության յեղա-կետն և յեղել. յեթե դատելու լինենք իրերի ներկա դրու-թյան տեսակետից, միթե հնարավոր չէ, վոր Գերմանիան դառնա բնմ յեվրոպական պրոլետարիատի նաև առաջին մեծ հաղթանակի համար:

20 ապրիլ 1902 թ.

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1 Նախնայիվ—լատիներեն նոմեն՝ անուն բառից. միջնադարյան փիլիսոփայության մեջ մի ուղղութիւն, վորն ընդունում էր, վոր ընդհանուր հասկացութիւնները իրերի անուններն են միայն, վոր ինքն-ըստինքյան իդեաները, հասկացութիւնները ինքնուրույն գոյութիւն չունեն: Ի հակադրութիւն այս ըստ ելության մատերիալիստական ուղ-ղության՝ միջնադարյան փիլիսոփայության մի այլ ուղղութիւնը—ոեալիզմը—սաշտպանում էր այն հայացքը, վոր հասկացութիւնները ոեալ (իրական) են ինքնըստինքյան. այդ յերկրորդ հասանքը արտա-հայտում էր իդեալիզմի հայացքները:—6:

2 Բեյոն (1561—1626)—անգլիական փիլիսոփա—մատերիալիստ:—6:

3 Ամախագոր—հին-հունական փիլիսոփա, վորն ապրում էր մոտա-վորապես 500—428 թ. թ. մինչև մեր թվականութիւնը: Անաքսագորն ընդունում էր, վոր բոլոր իրերը կազմված են անվերջ մանր նյութա-կան մասնիկներից—հոմոյոմերիաներից:

Դեմոկրիտ (460—370 մինչև մ. թ.)—հին-հունական փիլիսոփա—մա-տերիալիստ: Դեմոկրիտի սւսմունքի համաձայն՝ տիեզերքը կազմված է հավիտենական շարժման մեջ գտնվող նյութական մասնիկներից—ատոմ-ներից:—6:

4 Հոբբս (1588—1679)—անգլիական փիլիսոփա—մատերիալիստ:—7:

5 Լոկկ (1632—1704)—անգլիական փիլիսոփա:—8:

6 Դեիվ—փիլիսոփայական մի ուղղութիւն, վորը ժխտում է կրոն-ներն իրենց անհատական տոտեմ կուլտով միասին, բայց չի հրաժար-վում աստծու գաղափարից, թողնում է աստծուն՝ իրրև ամեն բանի սկզբնապատճառ, իրրև առաջին զարկը տվող ուժ: Ըստ դեիստների կարծիքի՝ աստված, վոր սկիզբն է դրել բնութիւն, սահմանափակված է բնութիւնի որոշմանը և չի կարող գործել ըստ իր կամայականու-թյան, գործել այնպիսի հրաշքներ, վորոնք հակառակ են զնում այդ որոշմանը:—8:

7 Ագնոստիցիզմ—հունարեն ա՝ չը, գնոսիս՝ գիտութիւն բառերից. փիլիսոփայական մի ուղղութիւն, վորը ժխտում է աշխարհն ըմբռնե-լու հնարավորութիւնը: Ագնոստիցիզմի գլխավոր ներկայացուցիչներն

են. անգլիական փելլոսոփա Յուժը (1711—1776), վորն ընդունում էր, վոր մարդը չի կարող իմանալ, թե դոյություն ունի՞ր արդո՞ք արտաքին աշխարհը, և զերմանական փելլոսոփա Կանտը (1724—1804), վորը պնդում էր, վոր արտաքին աշխարհը («ինքնին իրը») դոյություն ունի, սակայն այն իմանալ անհնարին է:

Փրկության բանակ—կրոնական-բարեգործական մի կաղմակերպություն Անգլիայում:—10:

8 Նկատի յե առնվում բուրժուական հեղափոխությունն Անգլիայում, վորը տեղի ունեցավ XVII դարի մեջերքին:

Կրոմվել (1599—1658)—անգլիական բուրժուական հեղափոխության առաջնորդներից մեկը:

Կարլ I—անգլիական թագավոր, վորը մահապատի յենթարկվեց հեղափոխական ժողովրդի կողմից 1649 թ.:—20:

9 Այսպես էլին կոչվում այն պատերազմները, վոր տեղի էլին ունենում անգլիական ֆեոդալների միջև 1451—1485 թ.թ.:—21:

10 Հեկտի VIII—անգլիական թագավոր 1509—ից մինչև 1547 թ. թ.:

11 Ուստո (1736—1819)—չոզեմեքենայի գյուտարարը:

Արկարայտ (1732—1792)—վատեր-մեքենայի գյուտարարը:

Կարտրայտ (1743—1823)—մեքենայական մանածագործական դադ-դյահի գյուտարար:—27:

12 Հացի օրենքներ—այն օրենքներն են, վորոնք Անգլիա ներմուծ-վող հացահատիկը տուրքադրում են բարձր մաքսերով: 1830—40 թ.թ. անգլիական բուրժուական յերկարատե պայքար էր մղում հացի օրենք-ները վերացնելու համար, վորովհետև հացի օրենքները նեղում էլին արդյունաբերության զարգացմանը: Հողային արեստիքատիան համառ-կելով զիմադրում էր հացի օրենքների վերացմանը: Պայքարի հետե-վանքով 1842 թ. հացի մաքսերն իջեցվեցին, իսկ 1849 թ. բոլորովին վերացվեցին:—27:

13 Չարտիստական շարժումն Անգլիայում 1830—1840 թ. թ. ընդ-գրկել էր անգլիական բանվոր դասակարգի հսկայական մեծամասնու-թյունը և պրոլետարիատի առաջին ինքնուրույն քաղաքական շարժումն էր: Այդ շարժումն իր անունը («չարտիզմ») ստացել էր բանվորների կողմից 1839 թ. պառլամենտին տրված խարտիայից (չարտեր), վորը շարադրում էր նրանց հիմնական պահանջները. 1) ընդհանուր ընտրա-կան իրավունք, 2) տմեն տարի վերընտրվող պառլամենտ, 3) պառլա-մենտի անդամների ուժեղի վճարում, 4) պառլամենտի ընտրությունների ժամանակ դադանի քվեարկություն, 5) ընտրական հավասար ոլորտներ, 6) ղեկավարների համար գույքային ցենզի վերացում: Պայքարը հա-նուն այս պահանջների Անգլիայի բանվոր դասակարգը միջանի տարի շարունակ մղում էր պետիցիաների, դործադուլների, ղեմնատարացիա-ների և վստիկանության հետ ունեցած զինված ընդհարումների միջո-

ցով: «Չարտիստները և նրանց կաղմակերպած դործադուլային շարժումը մեծ դեր խաղացին, տիրապետող դասակարգերին ստիպեցին մի շարք ղեկումներ անել ընտրական սիստեմի բնագավառում, այսպես կոչված՝ «փոսած տեղերը» լիկվիդացիայի յենթարկելու, «խարտիայի» միջանի կետերն իրականացնելու բնագավառում: Չարտիզմը խաղաց իր վո՞չ վորք պատմական դերը և տիրապետող դասակարգերի մի մասին դրդեց միջանի ղեկումներ, սեփորմներ կատարել՝ մեծ ցնցումներից խուսափե-լու համար» (Ստալին):—28:

14 1848 թ. ապրիլի 10—ն այն օրն էր, վոր որը շարտիստները նշա-նակել էին դրանդիտը ղեմնատարացիա կոչվելու: Անգլիական կառա-վարությունը, խոչոր ղեկված ուժեր քաշելով կոնդոն, չթույլատրեց ղեմնատարացիան: 1848 թ. ապրիլի 10—ից հետո շարժումն սկսեց հետզհետե թուլանալ:

1848 թ. հունիսի 22—26—վարիդյան պրոլետարիատի ապստամ-բությունը: Ապստամբությունը ջախջախվեց բուրժուա-հանրապետական կառավարության կողմից, և Փարիզի բողոմաշաղար բանվորներ, կա-նայք ու յերկառանք դադանարար սպանվեցին ու տանջանքների մատնե-վեցին:

1849 թ. ջախջախվեցին հեղափոխություններն իտալիայում, վեն-զերիայում, Հարավային Գերմանիայում:

1851 թ. ղեկավարների 2—ին Լուի Բոնապարտը՝ լինելով Ֆրանսա-կան հանրապետության նախագահ, պետական հեղաշրջում կատարեց, ցրեց ազգային ժողովը և մի տարի հետո իրեն հայտարարեց իմպերա-տոր:—29:

15 «Ցեղբայր Հովնաթան»—Հյուսիսային Ամերիկայի Միացյալ Նա-հանգներին այս անունն էլին տալիս:

Ռեվոլյուցիոն (կրոնի վերածնությունը)—մի շարժում, վորն իրեն նպատակ էր դրել վերականգնել ու ամրապնդել կրոնի ազդեցությունը մասսաների վրա: Ենդեղի հիշատակած Մուդլին և Սենեկին ամերիկյան քարոզիչներ էին, այդ շարժման կաղմակերպիչներ:—29:

16 Ցեղբորդ համրապետությունը Ֆրանսիայում գոյություն ունեց 1848 թ. փետրվարյան հեղափոխությունից մինչև Լուի Բոնապարտի 1851 թ. ղեկավարների 2—ի պետական հեղաշրջումը:

Ցեղբորդ կայսրությունը—Նապոլեոն III—ի կայսրությունն է (1852—1870)՝ ի տարբերություն Նապոլեոն I—ի առաջին կայսրությու-նից (1804—1814 թ. թ.):

Ցեղբորդ համրապետությունը Ֆրանսիայում գոյություն ունի 1871 թ.վականից մինչև այժմ:—30:

Քարգմանեց Ա. Տ.—Մկրտչյան
Հայերեն Քարգմանության խմբագիր Ղ. Վարդապետյան
Տեխն. խմբ. Ս Խաչատրյան
Սրբազրիչ 2. Մանվելյան
Կոնտրոլ սրբազրիչ Լ. Արուստ

Գլավլիտի լիազոր № Ն.—2854, հրատ. № 696
Պատվեր № 105, տիրաժ 4.000. Թղթի չափեր 84×108¹/₃₂
(33.440 տպ. նիշ. 1 տպ. մամուլում) 2¹/₂ տպ. մամուլ, 1¹/₄ թերթ թուղթ
Հանձնված և արտադրության 27/V 1939 թ.
Ստորագրված և տպագրության 15/VI 1939 թ.
Գինը 50 կ.

Պետհրատ—Քաղաքական գրականության հրատարակչության տպարան,
Յերևան, Ալլահյանի Ճ 65

ՀՀ Ազգային գրադարան

NL0173204

Ф. ЭНГЕЛЬС

ОБ ИСТОРИЧЕСКОМ МАТЕРИАЛИЗМЕ

Армения—Издательство полит. литературы

Ереван, 1939